

Kulturminnesvårdsprogram
för
Hultsfreds kommun

Foto Jan Karlsson

Hagelsrums masugn, Mälilla

Kulturminnesvårdsprogram för Hultsfreds kommun

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

Förord 1

1 Bevarandemålsättning 4

2 Hultsfreds kommuns historia 4

3 Orterna i Hultsfreds kommun: 14

Mörlunda-Tveta 14

[Målilla](#) 16

Rosenfors 19

Virserum 21

Järnforsen 24

Hultsfred 25

Vena 29

Silverdalen 31

Lönneberga 35

4 Kulturhistoriska miljöer och objekt 37

Urvalsprinciper 37

Byarna, sätesgårdarna och torpen i det agrara kulturlandskapet 39

Byarna och gårdarna 39

Sätesgårdarna 41

Torp och torpmiljöer 41

Järnvägarna i Hultsfreds kommun 41

Vatten- och vindkraft 43

5 Bevarandemiljöer och objekt 44

Åtgärdsprogram 45

1 Visböle by och åkrar, Vena 47

2 Hultsfreds station 49

3 Björneströms kvarn, Virserum 51

4 Blaxhults kvarn, Vena 53

5 Kv Kopparslagaren m m i Hultsfred 55

6 Målilla kyrkby 57

7 Torp Grälbäcken, Vena 59

8 Torp Korpekullen, Målilla 61

9 Haddarps kvarn, Lönneberga 63

10 Hagelsrum med kringmiljöer, Rosenfors Bruk, Målilla 65

11 Virserums station 67

12 Triabo station 69

13 Militärmiljö Hultsfreds slätt 71

14 Författarmiljö Bäckefall, Lönneberga 73

15 Fröreda storgårdsmiljö, Järeda 75

16 Herrgården, Silverdalen 77

17 Emådalen, jordbruksområdet Mörlunda-Tveta 79
18 Hägelåkra by, Målilla 81
19 Målilla Sanatorium 83
20 Centrala Virserum 85

Bilagor:

Ett urval böcker och skrifter 87

FÖRORD

Hultsfreds kommun beslutade tidigt att låta ta fram ett program för kulturminnesvården, avseende hela kommunen. Detta arbete skulle utföras i ett något mer övergripande manér än vad som annars brukar vara fallet. Anledningen härtill var att slutprodukten skulle bli ett direkt och användbart instrument i den övergripande kommunala planeringen. För utredningen har konsulterats Scandia Consult. Utredarna fick dessutom direktiv från arbetsgruppen att i första hand ta fasta på och omstrukturera de olika utredningar som bl a kommunen, länsstyrelsen i Kalmar län, länsmuséet m fl genomfört.

Utredningen skulle i huvudsak leda fram till en plan för kommunens fortsatta arbete kring de kulturhistoriska frågorna. Bland annat för att vägleda olika kommunala organ i bevarandefrågor och därmed förknippade möjligheter att skydda och bevaka miljöer - men även enstaka objekt av kulturhistoriskt intresse.

Utredarnas främsta uppgift har varit att redovisa en helhetsinventering för kommunen av sådan omfattning att kommunen i framtiden kan klara ett ändamålsenligt bevarande och att planen även skall ge ett vidare stöd för uppkommande bevarandefrågor.

Målsättningen med föreliggande kommuntäckande program för kulturminnesvården är att det skall betraktas på följande sätt:

- Dels som en redovisning av ett ofrånkomligt urval bland en mångfald av kulturhistoriskt intressanta miljöer och objekt i Hultsfreds kommun.

- Dels skall programmet tjäna som ett förpliktande incitament för den kommunala kulturminnesvården.

Det är därför arbetsgruppens uttalade förhoppning att flertalet av aktuella objekt och miljöer skall kunna räddas och bevaras till eftervärlden, och på så sätt få ge en heltäckande bild över ursprungs-, utvecklings- och nulägesfaktorer - insatta i sitt rätta kulturhistoriska sammanhang.

November 1991

I arbetsgruppen har ingått ordförande Gösta Dehlin och Axel Nilsson kulturnämnden, Bengt Nilsson, Allan Sundström och Lennart Riberth kommunstyrelsen, Göran Berglund och Nils-Erik Svensson byggnadsnämnden. Vidare har ingått Ragnar Voigt stadsarkitektkontoret, Magnus Blomberg planeringskontoret och Katarina Genberg kulturkontoret.

1 Bevarandemålsättning

I det inre av Småland i Kalmar län är Hultsfredstrakten en bygd med mångtusenåriga anor. Här har genom historien befolkningen levat och verkat på sitt envetna småländska sätt. Idag finns otaliga minnen i landskap och byggnader. En del av historien är för alltid försvunnen. I andra fall finns trots förfall och förvanskningar möjligheter att förstå och ana vad som hänt i det förflutna. Konflikter mellan krav på modern användning och bevarande bör lösas med en kompletterande helhetssyn, som resulterar i en levande bygd och inte i ett museum. Bevarande skall vara någonting positivt: att ömt vårda ett omistligt och gemensamt ursprung som ökar bygdens värde i framtiden för både boende och besökare.

De byggnadsobjekt och miljöer som i detta arbete presenteras för bevarande, är kulturhistoriskt värdefulla. Med detta avses att de representerar den samhällsutveckling och kultur som skapat möjligheter för uppehälle, överlevnad och produktion av ett överskott för handel med andra områden. Det är de näringslivsförhållanden, som utvecklat bygden till vad den är idag, och som är utgångspunkt för framtiden.

Det slutliga urvalet syftar till att visa det typiska och det unika i bygden, men också att visa bredden och mängden så heltäckande som möjligt, i ett tjugotal objekt och miljöer.

2 Hultsfreds Kommuns historia

NATURFÖRUTSÄTTNINGAR

Naturmiljöns berggrunder, jordarter, vattenstråk, klimat och vegetation ger förutsättningarna för människans vistelse och försörjning i ett område. Småland är de omväxlande landformernas provins. Här har genom årmiljonerna olika berggrunder skapats och förändrats bl a genom inlandsisens påverkan; även människan har påverkat landskapet till vad det är idag.

När senaste inlandsisen för ca 14 000 år sedan smälte av, höjde sig landet; klimatet förändrades och vegetationen tilltog. Det vi ser idag från denna tid är rullstensåsarna, sandslätterna, lerområdena, jättegrytorna, flyttblocken, reporna och de blanknötta berghällarna. Med den allt mer människovänliga floran och faunan tog sig ca 8000 f Kr strövande jägare och fiskare vägen in i trakten.

Norra Kalmar län är en högplatå, som svagt sluttar söder ut. Hultsfred ingår i det sydöstra höglandet, en utlöpare av småländska höglandet. I Lönneberga når det sin högsta punkt i kommunen 270 m över havet. Emån med Silverån, Virserumsån/Gårdvedaån och Verån avleder vatten mot havet i dalstråkens odlingsbygder. Trakten är mycket sjö- och skogsrik.

Byarna och gårdarna har p g a den begränsade tillgången på odlingsbar mark lokaliserats till de sydsluttande moränområdena. Dessa finns i utkanten av de flackare partier som bildats i närheten av de rullstensåsar som genomskär kommunen.

Det är längs dessa sydsluttningar som boplatser ända sedan stenålder alltid funnits.

Vi ser sällan spår av dessa, men lösfunna stenyxor och andra föremål, som hittats på åkrar eller i trädgårdar bekräftar detta.

I anslutning till ensamgårdarna och byarna finns idag gravar och gravfält från yngre järnåldern. De gamla gårdarna har inte bara anor i medeltiden utan ofta ännu längre tillbaka i historien.

Skogsbygderna och det småskaliga jordbruket är ett par av de faktorer som har bidragit till att skapa den småländska envisheten och den kreativa småföretagsverksamheten.

ÄLDRE STENÅLDER (ca 10000-4000 f Kr)

Omkring 10000-9500 f Kr släppte landisen sitt grepp om Hultsfredsområdet. De äldsta beläggen för bosättning i kommunen tillhör något senare perioder, sannolikt slutet av den äldre stenåldern ca 6000-4000 f Kr.

Dessa tidiga Hultsfredsbor levde av fiske, jakt och insamling av allehanda ätliga växter, bär, frukter etc. Området har med sina varierande ekozoner erbjudit goda förutsättningar för en sådan livsform och man kan räkna med en stationär befolkning redan under denna period.

Människornas boplatser låg vid sjöstränder och intill ådrag vilket antyder fisket som en viktig näringskälla. I boplatsernas närhet har emellertid en rad andra näringsresurser funnits att tillgå och platser med särskilt gynnsamma förhållanden har fungerat som basläger där man bott under stora delar av året. Exempel på sådana boplatser är Järnudda vid sjön Hulingen i Vena sn och en boplatz vid Lillesjö i Mörlunda sn. Flera mindre boplatser vittnar om säsongsvisa eller tillfälliga vistelser då tillgången på något särskilt byte varit god.

Redskap och vapen tillverkades av lokala råmaterial, yxorna av grönsten och småredskap som pilspetsar, knivar, skrapor etc av kvarts eller porfyr. Enstaka flintredskap vittnar om handelskontakter med kustbefolkningen.

YNGRE STENÅLDER OCH BRONSÅLDER (ca 4000-500 f Kr)

Under den yngre stenåldern gjorde sig nya näringskällor gällande. Boskapsskötsel och viss odling introducerades gradvis i området. De traditionella näringarna spelade dock fortfarande en viktig roll i försörjningen.

Bondestenålderns boplatser ligger ofta på höjder eller sluttningar ett stycke från vattendragen. Ådalarna har varit speciellt attraktiva, sannolikt beroende på goda betesmarker och lätta sandjordar som lämpat sig väl för ett lågtekniskt jordbruk. Detta gäller exempelvis Emåns och Gårdvedaåns dalgångar där flera boplatser påträffats.

Under bondestenåldern växer ett allt öppnar betes/odlingslandskap fram och många lösfunna stenyxor vittnar om röjning av nya marker. Rika fynd från slutet av bondestenåldern/äldre bronsåldern antyder en påtaglig befolkningsökning och en expansion av bebyggelsen till tidigare obebodda områden i höglandet. Från samma period finns i kommunen flera gravanläggningar, främst rösen av olika dimensioner ibland med gravkistor byggda av kanstställda hällar. Gravarna representerar en i området bofast befolkning med en stabil ekonomi, sannolikt baserad på boskapsskötsel. Bronsåldern medför inga större förändringar av bosättningsmönster och ekonomi.

En inblick i människornas religiösa föreställningsvärld ger de offrade prestigeföremål som påträffats i nu utdikade våtmarker. Oftast rör det sig om omsorgsfullt huggna grönstensyxor men ibland har även importerade flintyxor/dolkar offrats till högre makter. Under loppet av den yngre stenåldern blir flinta alltmer vanligt som redskapsmaterial vilket visar att handelskontakterna med de flintförande områdena ökar.

JÄRNÅLDER (500 f Kr-1000 e Kr)

Skeppsleden i Kalmarsund var under bronsåldern en viktig handelsled för utsklippning av den viktigaste handelsvaran torkade hudar. Skeppsleden är den äldsta kända sjöleden mellan nordeuropeiska fastlandet och östersjöländerna.

Under järnåldern blev farleden i sundet ersatt av en farled öster om Öland. Grunden för denna tids uppblomstring är boskapsskötselns export av hudar och lädervaror till den romerska armén som låg förlagd i Nord- och Mellaneuropa vid denna tid. Kalmarbygden och därmed Hultsfreds-trakten tjänade som Ölands uppland.

Vikingatiden var, som i övriga Asien och Europa, delvis ett slavsamhälle och man var fortfarande organiserad i stammar. De anrika grekiska och romerska samhällens kulturer nådde endast i liten utsträckning landet genom handels- och krigsfärder i väster- och österled. Sakta påverkades dock både invånarna och miljön av dessa impulser.

I trakten finns många järnåldersgravfält, vilka anlades intill boplatserna vid ådalarnas lättodlade och genomsläppliga jordar. Även närhet till goda betesmarker och rik fodertäkt samt goda kommunikationer och fiskemöjligheter fanns. Slaggfynd visar att sjö- och myrmalm har använts för järnframställning i trakten. Skogen nyttjades för malmtillverkning, byggande, tillverkning av möbler, redskap samt som bränsle.

Troligen tog den första järnexporten sin början vid tiden för Kristi födelse, då Småland, Öland och Gotland spelade en viktig roll i det nordeuropeiska handelsområdet.

Förutom den internationella handelsplatsen Birka i Mälaren fanns troligen under denna tid statsliknande centralbygder bl a i Emådalen, med administration, kultur och handel.

Marknadsplatser var under förhistorisk tid troligen knutna till lokala kult- och tingsplatser. Målilla kan ha varit en sådan.

MEDELTID (ÅR 1000-1500)

Fortsatt och intensifierad nyodling skedde i Småland liksom i övriga Europa under 1000-1300-talen.

Under 1000-talet kom kristendomen och med den en administrativ feodal sockenorganisation. Stenkyrkor byggdes, såsom Tveta kyrka, som är väl bevarad. Begravningsplatser anlades under ledning av utländska präster och munkar.

Trälldomen avskaffades och nya samhällsklasser bildades, landskapslagarna infördes efter mönster från det feodala Europa. En fast organiserad krigsmakt skapades där det småländska fotfolket ingick.

Kalmar, som omtalas som befäst handelsstad på 1100-talet med både tysk och svensk prägel, var dåvarande Svearikets port mot söder. Bondesamhället blev allt mer inlemmat i Europa genom Hansans nordeuropeiska handelsmonopol. Kyrkan var tidsperiodens internationella organisation.

Järnhanteringen nådde sin högsta utveckling under denna epok och sysselsatte en stor del av befolkningen. Slagghögar förekommer på många platser inom kommunen i sydost, nordost och i väster.

Från medeltiden finns belägg för två medeltida adliga storgårdar, Ryningsnäs och Hagelsrum. Järnbruket i Hagelsrum har sitt ursprung från 1400-talet då masugnprocessen utvecklades.

Från åtminstone tidig medeltid har skvaltor/fotkvarnar funnits i bygden. Kunskapen importerades troligen från medelhavsländerna. Vadstena kloster disponerade en tid kvarnen i Hagelsrum.

Marknaderna i Mörlunda, Målilla och Virserum utvecklades i samband med stora kyrkliga mässor och fester.

Principen för den medeltida radbyn importerades också från Europa. Typiska exempel är Målilla och Tulunda. För övrigt finns många exempel på mer geometriskt ordnade klungbyar.

FÖRINDUSTRIELL TID (ÅR 1500-1850)

På 1500-talet fick ett enat Sverige en stark kungamakt med central styrning över kyrka, militärväsende, jord- och skogsbruk, förindustriell utveckling, domstolsväsende, skeppsbyggande m m. Statsfeodalismen styrde från Stockholm samhällsutvecklingen över samhällsklasserna adel, präster, borgare och bönder med hjälp av skråväsende och andra tyska principer. Den tidigare bondehären ombildades till en stående armé. Var tionde man blev knekt såväl i Småland som i övriga landet. Landets trupp var bondsöner som hade till uppgift att försvara hemorten.

Den svenska krigsmobiliseringen byggde på den monopolställning man hade för produkterna koppar, järn och tjära. Genom stadsgrundningar, handelsmonopol, husbyggnader, indelningsverk, postgång, lantmåteriväsende, riksbank, jordtaxering, vägutbyggnader, bergsbruk m fl åtgärder genomfördes en kraftig samhällsutveckling. Kalmar och Västervik var stapelstäder som drev utrikeshandel samt köphandel inåt landet.

Den nuvarande länsindelningen härrör från 1600-talet. Då tillkom också det för Sverige unika militära indelningsverket, som skulle bestå fram till 1901. Det innebar att bönderna skulle hålla knekt med torp och jord.

Under 1700-talet gynnades handeln och förindustrin av statsmakten och en väsentlig utbyggnad ägde rum av statlig byråkrati för den samhälleliga planeringen och organisationen. Utrikeshandel med bergsprodukter, timmer m m blev av stor betydelse och handelshusens

inflytande ökade genom styrning från Holland och England. Storskiften av jorden genomfördes och den götiska gårdstypen blir förhärskande i denna del av landet med sin uppdelning av funktioner i separata träbyggnader som bildar rektangulära gårdsrum. Ännu på 1700-talet var husens möblering väggfast och öppna spisar användes för uppvärmning och matlagning.

Torp och backstugor, som på 1600-talet tillkom på säterierna, uppstod på 1700-talet även på bondejorden. Dessa är mycket typiska för Småland, där ensamgårdar och spridd bebyggelse alltid funnits. Torparna fick göra dagsverken på officerarnas herrgårdar. Dessa blev mönsterjordbruk och gick i spetsen för reformer inom jordbruk, boskapskötsel och skogsbruk. Hägnaderna för boskapen runt gårdsplaner och hagar var byggnadsverk i trä eller sten. Dessa gårdsgårdar är mycket rumsbildande i landskapet.

Centralmaktens beslut om radikala omfördelningar av åkermarken för att skapa rationella jordbruk under 1700- och 1800-talen gjorde att storskifte, enskifte och laga skifte genomfördes. Detta var helt i linje med vad som hände i övriga Europa. Även i Sverige fick detta avgörande betydelse för den materiella och andliga kulturens utveckling.

Naturvetenskapens framsteg ledde till att mekaniska och kemiska processer kunde ersätta och komplettera människor som arbetskraft. Den ekonomiska, politiska och sociala utvecklingen frigjorde initiativkraft och företagsamhet. I Småland finns denna kreativa småföretagaranda ännu levande. Utvecklingen på landsbygden skedde från husbehovsslöjd till saluslöjd och förlagstillverkning. I städerna utvecklades möbelsnickeriet under 1700-talet till ett högtstående modepräglat hantverk.

Under 1700-talets senare del ökades träexporten påtagligt och gick bl a till Västeuropa. Då fanns i dessa trakter vid snart sagt varenda bäck ett vattenverk, som försågade timmer och malde spannmål till husbehov och avsalu. I början av 1800-talet var Småland landets främsta virkesproducent och Kalmar och Västervik räknades till landets största exporthamnar för virke.

Vägbyggandet fortsatte på 1700- och 1800-talen och höll då hög europeisk standard.

Den svenska industrialiseringen kännetecknas av att den i huvudsak genomfördes på landsbygden.

Målilla tingshus från 1790-talet representerar det tidigare Aspelands och Handbörds domsaga eget tingslag. Tidigare låg tingshuset i Gårdveda.

1700-talet och början av 1800-talet var järnhanteringens glansperiod i norra Kalmar län. Då fanns här ett tiotal järnbruk, varav två i Hultsfreds-trakten Hagelsrum (1748) och Rosenfors (1802).

Första gången en del av Kalmar regemente mönstrade på Hultsfreds slätt var 1630. Regementet flyttade dit 1796 och "Slätten" var till 1918 fast mötesplats. Ännu finns "militära" byggnader kvar vid Silverån från regementstiden då Hultsfred var militärt centrum inom det forna indelningsverket. På södra delen av "Slätten" har sedan urminnes tider till in på 1920-talet kreatursmarknad hållits. När järnvägen kom skedde en kraftig tillväxt av Hultsfreds tätort.

Stora byggnadsprojekt som kyrkobyggnader från denna tid finns i Järeda (1881), Vena (1787-1801) och Målilla (1820-14).

I Dalsebo finns en väderkvarn från mitten av 1800-talet. Den är i dag ett museum.

INDUSTRIELL TID (1850-)

Den industriella revolutionen blev mindre dramatisk i Sverige än i andra europeiska länder. Här kunde de tekniska, ekonomiska, kulturella och sociala förändringarna växa fram jämsides med de ursprungliga näringarna för att sedan överta deras plats.

Jordbrukets omstrukturering genom skiften frigjorde arbetskraft för stadsnäringar. Genom teknikutvecklingen av ångmaskiner, elektricitet och dess överföring via vattenkraftutbyggnad och järnvägar kunde nu stadsindustrier etableras oberoende av vattenkraftens läge. Efter 1900 började verkstadsindustrins produkter exporteras i växelverkan med utbyggnad av den transoceaniska linjesjöfarten. Monopolisering ägde rum av strategiska sektorer inom näringslivet genom sammanväxt av industri- och bankvärlden.

I Hultsfreds-trakten industrialiserades jordbruksnäringen i livsmedelsindustrins mejerier, kvarnar och bryggerier. Skogsnäringen utvecklades i sågverk, trä- och pappersmassatillverkning, pappersbruk, möbelindustri, husbyggnadsindustri och tryckerier. Bergsnäringen utvecklades i mekaniska verkstäder.

Det var i Virserum som den maskinella möbelindustrin i Sverige tog sin början på 1880-talet.

En kraftig befolkningsökning från början av 1800-talet förbyttes på 1860-talet och decennierna fram till 1910-talet genom emigration till befolkningsminskning p g a missväxt och missnöje inom jordbruksbefolkningen. Från hela Kalmar län utvandrade denna tid ca 69 000 personer till USA. På 1880-talet nådde utvandringen sin kulmen.

Bondebefolkningen anpassades till de nya näringarna genom en rad olika samhällsåtgärder, varav den allmänna skolgången, stadsbyggandet och den allmänna värnplikten varit mest avgörande.

Etablerade 1800-talsindustrier i drift av kulturhistoriskt intresse är Silverdalens pappersbruk (1874) och Rosenfors bruk (1802).

Järnvägsnätet i Hultsfreds-trakten byggdes ut under 1870-1920-talen. I anslutning till järnvägsstationerna utvecklades de nya industrierna, tillsammans med banker, handel, skola, post, kulturbyggen och hotell med restauranger. Sågverk fanns tidigt i Hultsfred, Järnforsen och Mörlunda. Möbelindustrier i Hultsfred, Järnforsen, Målilla, Hultarp, Virserum, Rosenfors och Mörlunda. Husindustrier finns i Hultsfred.

1920-talet var i mycket en andra stormaktstid med kraftig tillväxt i landet grundat på export av produkter från verkstadsindustrin, cellulosa och järnmalm i samband med kapitalexport. Hultsfreds tätort utvecklades till att bli en av Sveriges största snickeriindustrier med bl a tillverkning av monteringsfärdiga småhus i trä.

I jämförelse med övriga samhällen i landet är Hultsfreds-trakten en småskalig och lugn del vid sidan av de stora trafikstråken och städerna. Kyrkobyggen från denna tid finns i Lönneberga (1872), Virserum (1882) och Hultsfred (1936).

I kommunen har vägar, industrier och bostäder successivt byggts ut i takt med samhällsutvecklingen i stort. Flygfältet strax norr om Hultsfreds tätort är en viktig trafikknut för snabba transporter i Sverige, när industrisamhället nu går över i tjänstesamhället där informationsarbete med hjälp av datateknik blir allt mer väsentligt.

TERRITORIELLA AVGRÄNSNINGAR

Nuvarande Hultsfreds kommun består i grunden av de sju socknarna:

LÖNNEBERGA
VENA
JÄREDA
VIRSERUM
MÖRLUNDA
MÅLILLA
TVETA

Fram till 1822 var Gårdveda en egen socken, för att sedan sammanslås med Målilla socken. Detta skedde när de bägge socknarna av ekonomiska orsaker tvingades bygga en ny och gemensam kyrka.

Av de sju socknarna låg endast Vena i Sevede härad, medan de övriga bildade Aspelands härad.

Sockenindelningen har troligen sin bakgrund i 1000-talets bebyggelsestruktur. Den nuvarande kommungränsen skär in i eller saknar delar av ovan nämnda socknar. Dessutom utgörs grunden i kommunbildningen av Aspelands härad med sina gränser huvudsakligen anpassade efter socknarna. Endast bygden kring Vena tillhörde Sevede härad som också bildade häradsgräns mot öster.

Avgörande för byarnas placering i landskapet har varit tillgången på dels odlingsbar mark, dels betesmark. Då den odlingsbara marken varit begränsad har jordbruket i dessa och liknande trakter varit mycket beroende av boskapsskötsel. Detta återspeglas i odlingsstrukturen där den dominerande odlingsformen har varit ensädesbruk som kräver riklig tillgång av stallgödsel. Endast i det öppna landskapet kring Emån och dess tillflöden har tresädesbruk införts och utvecklats kring Kristineberg och liknande storgårdsmiljöer.

Vad beträffar jordbrukets effektivisering har de flesta byarna storskiftats från 1700-talets mitt och fram i 1800-talets första hälft.

Storskiftet fick först ordentligt genomslag mot slutet av 1780-talet och de flesta byarna var färdigskiftade omkring år 1800. År 1826, d v s året innan lagaskiftes-reformen trädde i kraft, storskiftades det för sista gången inom den nuvarande kommunen.

Det kulturlandskap som idag kännetecknar många miljöer inom kommunens gränser, bär tydliga spår efter storskiftena och ovanligt många miljöer och detaljer har bevarats från denna tid.

Emedan storskiftet i det närmaste blev fullständigt genomfört lagaskiftades knappt 30 byar och av dessa de flesta kring åren 1830 och 1840. En senare grupp skiftades först kring år 1880, vilket är den främsta förklaringen till det bevarade kulturlandskapet av 1700-tals karaktär.

3 Orterna i Hultsfreds Kommun

Mörlunda-Tveta

Historik

Mörlunda, "Skogsbevuxet myrland" omnämns 1339.

Emådalens område kring Mörlunda och Tveta är av utomordentligt stort värde för kommunens kulturhistoria. I detta stora öppna landskap har från stenåldern och fram till våra dagar folk levt och verkat. Tidsperioden fram till 1100-talet är rik på stenålders-, brons- och järnåldersgravar, slagghögar, sinnerskutor, förhistoriska vägar, fångstgropar, tjärdalar, offerkällor samt kommunens äldsta kyrka, allt samlat kring sjövägen Emån.

Här finns också exempel på medeltida bybildningar som radby och klungby.

Danska krigshärrar brände gårdar och byar under slutet av 1500-talet och början av 1600-talet. Mörlunda kyrka från 1845 är byggd på platsen för två tidigare kyrkor.

Under hela 1800-talet anordnades marknader i Mörlunda. I slutet av 1800-talet fanns i Mörlunda pottaskefabrik, kimröksbruk, mjölkvarnar och sågkvarnar. I början på 1900-talet drevs snickeri och möbelfabriker vilka visat god bärkraft.

Befolkningen uppgår till drygt 2 000 personer och är sysselsatt främst inom sågverksindustrin och något inom tillverkning, tjänster, byggnadsverksamhet och jord- och skogsbruk.

Mark för bostäder och industri finns planlagd. En svag ökning väntas av bostadsbyggandet. Reservat finns för ny sträckning av riksvägen.

I Mörlunda hembygdspark vårdas det museala byggnadsarvet.

Bevarande-miljöer

För Mörlunda samhälle är främst följande av kulturhistoriskt värde:

- Miljön kring Stationsvägen 36-38, Mörlunda gård (Kyrkvägen). Dessutom enstaka byggnader; smedjan vid Häradsvägen, Sockenvägen 20, delar av snickeriet vid stationen, varggropen vid Mörlunda plats.

Målilla

Historik

Målilla, omnämns 1329 "Malhella" (kan betyda "mötesplats på berghäll").

Redan under yngre järnåldern kan Gårdveda ha varit centralorten i ett större administrativt distrikt. Från mitten av 1300-talet till 1400-talets början låg tingsplatsen i Tingsberg eller Komberg. Därefter är Hägelåkra känt som tingsplats fram till början av 1600-talet. Tingsbyggnad uppfördes kring 1670 i Målilla, nybyggdes igen 1755. Nuvarande byggnad är från 1797. Den var i funktion till 1918 då Aspelands härad och Handbörds härad blev sammanlagda och uppgick 1965 i Oskarshamns domsaga.

Målilla var mönstringsplats för Smålands fotfolk år 1621.

Kyrkan i Målilla från 1822 har på samma plats haft flera tidigare byggnader, vilka blivit nerbrända under krig. I kyrkbyn väster om kyrkan växte en bebyggelse av främst mangårdar med 1 1/2-planshus upp. Dessa är ursprungligen belägna ett stycke från gatan i stora trädgårdar. Bebyggelsen har kompletterats med enstaka större sekelskiftesvillor. Öster och väster om bykärnan blandas en bebyggelse bestående av mindre hus med egnahemsbebyggelse.

Befolkning i Målilla och Gårdveda uppgår till drygt 2 000 personer. De är verksamma inom främst tjänster och industri och till mindre del i byggnadsverksamhet och jord- och skogsbruk. Mark finns för bostäder, industri, marknadsplats, kyrkogård, motorbana. Reservat finns för en ny sträckning av länsväg 127 norr om kyrkbyn.

Målilla hembygdspark med museum är en levande hembygdspark med teaterföreställning och andra aktiviteter.

Bevarande-miljöer

För Målilla-Gårdveda är främst följande miljöer av kulturhistoriskt värde:

- Målilla sjukhemsmiljö (med sanatoriebyggnad, tjänsteboställen och stationskur)
- Tingshuset
- Kyrkbyn
- Hägelåkra by
- Hagelsrums masugn
- Kristinebergs gård

Dessutom finns enstaka byggnader av kulturhistoriskt intresse, exempelvis brandstationen, delvis förvanskade hus kring stationen, Stockholmsvägen nr 52 och 58 och Apoteket nr 54.

Rosenfors

Historik

Rosenfors är ett bruksnamn från tidigaste 1800-tal. Rosenfors är ett brukssamhälle kring förädling av järnmalm. Den äldsta råvaran var sjö och myrmalm från sjöarna Hulingen i

Hultsfred/Vena och Illern i Mörlunda. Av sjömalm framställdes råmalm som exporterades. Verksamheten intensifierades från vikingatid och tidig medeltid. Slagghögar på många håll i den centrala delen av kommunen är minnen från denna tid.

Under 1600- och 1700-talen bedrevs kvarnrörelse i dåvarande Qvarnsö i Rosenfors, där det fanns två naturliga vattenfall. 1802 anlades Rosenfors järnbruk, där vattendrivna stångjärnshammare bearbetade järnämnet. Kring bruket växte ett typiskt brukssamhälle fram, i det mesta beroende av brukets konjunkturer. Det var framför allt vallonättlingar som var smeder och som kom från andra håll i landet och nu bosatte sig i Rosenfors.

Järnmanufaktur anlades år 1802. Där förädlades tackjärnet från Hagelsrums masugn (från 1742) vars sjömalm i sin tur kom från sjöarna i trakten bl a Hulingen och Illern. Grönsten till processen hämtades från stenbrottet vid Brånhorvan vid Hulingen. Exporten av järnprodukterna gick i stor utsträckning till England.

I slutet av 1800-talet lades masugnsdriften i Hagelsrum ner. I Rosenfors fortsatte driften i spiksmedjan och mekaniska verkstaden.

Under hela 1800-talet anordnas marknader i socknen.

På 1870-talet, då järnvägen byggdes till Rosenfors, anlades mejeri (nerlagt 1966) och snickerifabrik (nerlagd 1957).

Möbelfabrik fanns 1904-1934 och från 1909 mekanisk verkstad.

Bevarande-miljö

- Bruket och bruksmiljön
- Bruksmiljön (som nämnts tidigare)

I övrigt varierad småhusbebyggelse förvanskad genom tillbyggnad och reoveringar. Som exempel på intressantare byggnader kan nämnas Häradsvägen 13 (30-tals funkis), gamla mejeriet Häradsvägen 14, stationshuset och Filadelfiakyrkan.

Virserum

Historik

Virserum omnämns 1278 "Widisrum," "röjning i skogen.

Virserum har anor som boplats sedan stenåldern. Här finns gravar bl a från denna tid. Tätorten har länge varit den naturliga marknads- och handelsplatsen. Första kyrkan byggdes på 1300-talet, kanske redan på 1100-talet, på den plats där dagens kyrka från 1880-talet står.

I centrala orten finns tre vattenfall, vilka har utnyttjats för kvarnar och kraftproduktion. Mellan 1830-1890 växte den industriella tillverkningen kraftigt, här fanns då pappersbruk, såg, spinneri och färgeri. På 1880-talet startades en möbelindustri och Virserums Sparbank. I början av 1900-talet kom också en affärsbank.

Det var i Virserum som den maskinella möbelindustrin i Sverige tog sin början på 1880-talet, och det är här som en stor del av landets företag i möbelbranschen har sitt ursprung.

Järnvägen från Växjö anslöts 1911 och från Hultsfred 1921. På 1920-talet startade ytterligare fabriker och byggdes offentliga anläggningar.

Virserum ligger mycket vackert i landskapet och har en intressant stadsmiljö i centrala delen, som är av stort kulturhistoriskt värde. I Virserums hembygdspark har samlats intressanta kulturbyggnader med bland annat Fröåsa handpappersbruk.

På privat initiativ, i samarbete med kommunen, folkrörelser m fl, har "Träarbetarnas Museum" i Virserum tillkommit. Här har man återskapat den industrimiljö som var aktuell före elektrifieringen: vattenhjul som, via olika transmissioner/remmar etc, driver de olika äldre träbearbetningsmaskinerna. Muséet finns i rätt miljö, på "Bolagstomten", där tidigare möbeltillverkning bedrivits.

Befolkningen i Virserums socken uppgår till ca 3 000 personer. Sysselsättningen är huvudsakligen inom tillverkning och tjänster, mindre inom byggnadsverksamhet och jord- och skogsbruk. Virserum är ett komplett lokalt centrum och servicenivån är hög. Mark för ytterligare bebyggelse och vägreservat finns avsatta.

Bevarande-miljöer

Följande miljöer är av kulturhistoriskt värde:

- Miljön kring Stationen och S Järnväggsgatan
- Miljön kring Kyrkan
- Miljön kring Brogatan och glasmästeriet vid Strömgatan
- Miljön kring kvarnen på Kvarngatan (dock ej sågen)
- Länsmansgatan 3, 5, 7
- Gamla posthuset
- Möbelindustri i Hultarp
- Gamla brandstationen (numera krukmakeri)

Förutom dessa mer eller mindre sammanhållna miljöer anser vi att

- Virserums Sparbank bör särbehandlas som byggnad liksom
- Prästgården, Storgatan 7.

Förutom dessa finns en rad kulturhistoriskt intressanta villor och byggnader. Exempelvis den mekaniska industribyggnaden med putsad fasad, stora funktionella spröjsade fönster och bågformat tak i korsningen Svarvaregatan/Bonaregatan, Bastugatan 12-28 är ett halvcirkelformat bostadshus med tegelfasad som bör uppmärksammas. Längs Björkmossavägen finns fastigheterna 5 (funkis) och 9 av intresse, likaså nr 7 och 11. Längs Storgatan finns ett flertal hus med någorlunda bevarad ursprungskaraktär; nr 21, 31, 22, 45, 56, 76, 82 och 99. Fastigheterna S Järnväggsgatan nr 8 och 10 bör även de uppmärksammas.

Järnforsen

Historik

Orten omnämns första gången 1337 som Öaerithe, men redan år 1355 förekommer stavningen Järhida. Den nuvarande kyrkan, på vars plats det tidigare stått två träkyrkor, byggdes 1771. Den har renoverats tre gånger 1848, 1926 och 1939. En vandrande munk påstås redan omkring år 1450 ha gjutit en av kyrkklockorna.

En stor händelse i ortens historia var när järnvägen mellan Vetlanda och Järnforsen invigdes den 14 juli 1906. Den allmänna trafiken på denna järnväg uppehölls fram till den 1 september 1961.

Den 14 maj 1987 invigdes dock en ny järnväg, den s k Emådalsbanan, som binder samman industrierna inom området Vetlanda-Järnforsen-Pauliström.

År 1805 bodde 753 personer i Järeda församling. 1986 låg invånarantalet på 836.

Bevarande-miljöer

Följande bör lyftas fram:

- Kyrkbyn Järeda (kyrkan från 1771)
- Kring Björkgatan
- Kring Industrivägen 7, 13, 15 och 17.

Förutom dessa områden finns enstaka byggnader av intresse, exempelvis brandstationen vid Ärenavägen, husen vid Strömgatan 4 och 6 och Videbrovägen 9 samt tegelhusen vid ån.

Hultsfred

Historik

Hultsfred omnämnd 1320 "Huluszfarahult" (deras skogsdunge, som bor vid sjön Hulund Hålsjön).

Sedan urminnes tider till in på 1920-talet hölls kreatursmarknad i oktober varje år på södra delen av det som idag kallas Silverslätten. Tidigare marknadsbodas finns idag bevarade på Skansen i Stockholm.

På 1300-talet tillhörde Hultsfreds-området troligen den heliga Birgittas make Ulf Gudmarsson Hjorthuvud.

Hulingsryds gästgivargård fanns från 1600-talet fram till 1878.

Sjön Hulingen (Hulung, den ihåliga sjön) har varit mycket fiskrik i gångna tider, bl a på siklöja, och var säkert ett tungt vägande skäl till bosättningen. Ett annat skäl var att i sjön fanns rikligt med sjömalm, vilken användes vid den tidigare järnhanteringen som råvara till

masugnarna i Hagelsrum och i Storebro (i Vimmerby kommun). Nuvarande Strandpromenaden är platsen för ortens tidigaste industri och där platsen för upplag av sjömalms och kol samt för smältning. Den plats där centrala tätorten ligger idag kallades förr för Hulingsryds hage.

På Hultsfreds slätt mönstrade delar av Calmare Regemente första gången 1630, under svensk stormaktstid, då erövringskrig i länderna kring Östersjön skulle äga rum. När indelningsverket på 1680-talet skulle börja fungera, erfordrades utbildning av de inhemska knektarna och en mötesplats för detta. År 1685 inspekterades trupp på slätten och 1687 var där övning. Kung Karl XI kom vid fler tillfällen till Småland för dessa mönstringar av fotfolk och ryttare. År 1688 tog kungen in på Hulingsryds gästgivargård. Kalmar Regemente blev helt utplånat vid slaget vid Poltava 1709 under Karl XII, vilken också besökt Hultsfreds slätt.

Sporadiska övningar ägde rum av Smålands husarer och Calmare Regemente fram till 1796, då regementet permanent installerade sig på slätten och var förlagt där till 1918. Slätten ansågs lämplig för militärövningar eftersom den var rymlig, småbevuxen, plan, vacker och "bekvämt belägen". Kung Oskar II inspekterade regementet 1880 och Gustaf V 1913. Soldat- och kulturlivet på regementet förde till trakten både varor och människor som starkt påverkade både omkringliggande landsbygd men också tätorternas tillväxt. Några ursprungligen militära byggnader återstår ännu på Hultsfreds slätt, där idag Hultsfreds sjukhem ligger.

Den första järnvägen till Hultsfred byggdes 1874, då ortens kraftiga tillväxt startade. Stationsområdet blev ju, som i andra orter i kommunen, en länk i nätverket mellan landsbygd och andra marknader. Det blev en naturlig affärsplats i det alltmer industrialiserade samhället.

Den första 1800-talsindustrin i orten var bryggeriet, tätt följt av ett flertal trävaruindustrier och sedan mekaniska verkstäder och gjuteri. 1898 byggdes den första snickerifabriken.

Bebyggelsen var år 1900 huvudsakligen utsträckt efter den gamla landsvägen mot Linköping, Storgatan.

Samhället kunde då delas in i två huvudsakliga delar, väster och öster om järnvägslinjen Nässjö-Oskarshamn.

Stationsområdet växte fram hastigt från mitten av 1870-talet när järnvägen väl fungerade. Mellan banan Hultsfred-Västervik och landsvägen växte ett bostadsområde fram och av kartan från år 1902 att döma hade också ett antal tomter nyligen avstyckats men ännu ej bebyggts. Detta bostadsområde tillkom och fick sin form av järnvägsbanans sträckning som styrdes av bl a befintlig bebyggelse, men också av nödvändigheten av att kunna erhålla en perrong och ett stationsområde invid och parallellt med Nässjö-Oskarshamns-banan. Den förra järnvägslinjen hade ett eget lokstall där idag SJ:s godsstation finns.

Omkring år 1890 fanns ett antal centrala byggnader. Stationen, hotellet, snickeriet (nu slakteri), bryggeriet vid ån, Fröklängningsanstalten, fattighus, frikyrkor och säkerligen några handelsbodas. Omkring 1910 fanns drygt 100-talet fastigheter i det då föga planlagda samhället.

Väster om järnvägslinjerna fanns förutom den nämnda bebyggelsen längs Södra Storgatan dels en bebyggelsegrupp norr om Silverån, dels en söder om ån mellan stationsområdet och S Storgatan. Den förra i anslutning till nuvarande kvarteret Oredan och Sämjan.

Under 1920-talet växte orten ifrån moderorten Vena och blev år 1927 egen köping för att kunna utvecklas vidare. Vid tiden för köpingens bildande hade Hultsfred 1 750 invånare. År 1929 fastställdes den första stadsplanen, som säkrade den fortsatta expansionen av tätorten.

Kyrkan i Hultsfred byggdes 1936. Kommunens största ort har alltså den yngsta kyrkan.

Småindustrierna i orten blev på 1950-talet storindustrier tack vare järnvägsförbindelserna som gjorde orten till ett affärs- och servicecenter med nyetableringar och omlokaliseringar.

Från att ha varit en av landets största snickeriindustriorter med bl a tillverkning av monteringsfärdiga småhus i trä är näringslivet i Hultsfreds tätort idag mer mångfacetterat.

År 1958 startades reguljärflyg vid Hultsfreds flygfält. Här förbinds många orter i landet via Stockholm.

Befolkningen i orten uppgår till 5 500 personer. Sysselsättningen är huvudsakligen inom tillverkning och tjänster, till mindre grad inom byggnadsverksamhet och till mycket liten del inom jord- och skogsbruk. I hembygdsparken vårdas ett flertal äldre byggnader som museum. Mark för tätortens expansion av bostäder och industri är belägen väster om samhället och riksväg 34.

Bevarande-miljöer

Kommunen har nyligen studerat möjligheterna att bevara byggnadsmiljön i kvarteren Maskinisten, Ordföranden och delar av Kopparslagaren. I dess kvarter är den idag intressanta bebyggelsen huvudsakligen densamma som den som redovisas år 1902. Mycket små förändringar har skett genom rivningar och tomtavstyckningar för nybebyggelse.

Av byggnadsmiljön kring stationen har mycket lite bevarats och den nyligen upprustade järnvägsstationen utgör idag en solitär.

Byggnadsmiljön i nuvarande kv Oredans södra del innehåller få byggnader från perioden före år 1902, men representerar ändå ett intressant inslag i samhället, främst p g a den täta gårdsstrukturen som bildats av hus och uthus.

I den avlånga kil som bildades mellan banan för Hultsfreds-Västerviks järnväg och N Storgatan fanns 1902 egentligen tre bebyggelsegrupper. Av dessa är främst bebyggelsen invid bäcken i kv Hackan välbevarad med en nära nog oförändrad tomtindelning. Detsamma gäller delar av bebyggelsen i kv Grepen.

Med utgångspunkt från Hultsfreds gamla bebyggelse kan nedanstående miljöer och objekt lyftas fram:

- Bebyggelsemiljön i kv Maskinisten, Ordföranden (östra delarna av kvarteren) och bevarade delar av kv Kopparslagaren
- Bebyggelsemiljön i kv Grepen och Spaden kring Vinkelgatan

- Bebyggelsemiljön i kv Hackan
- Bebyggelsemiljön i södra delen av kv Oredan
- Slakteriets (tidigare snickeri) äldre delar
- Järnvägsstationen
- Vissa delar av militärområdet Hultsfreds slätt, inklusive Karls XI:s skans från 1670-80-talen (fornlämning nr 173).

När det gäller tiden efter 1902 bör bl a följande uppmärksammas:

- Bebyggelsemiljön i kv Berguven
- Villabebyggelse längs S Storgatan 10-20 (inklusive den lilla kiosken S Storgatan 10)
- Villorna i kv Dirigenten, Hornblåsaren och Bleckblåsaren
- Det vinkelformade funkishuset i kv Andelen.

Förutom denna bebyggelse finns enstaka byggnader av kulturhistoriskt intresse, exempelvis Skolan i kv Mimer, Lammet nr 4, Lugnet nr 6, Hästen nr 21 och 22, Kopparslagaren nr 87, Yxskaftet nr 2, Teatern nr 2, Dammen nr 2, 3, 4, 11 (1920-talsvillor), Dvärgen nr 253, Städet nr 292, Välten nr 5, Drivbänken nr 316 (1), Filaren nr 1, Cementgjutaren nr 232 A (1), fastigheterna stg 655 och 656.

I kvarteret Gulsippan finns en nyligen upprustad radhusbebyggelse från början av 1950-talet. Denna bör också uppmärksammas.

Vena

Historik

Vena omnämns 1337 ("sank ängsmark").

I Vena tätort har funnits bebyggelse åtminstone sedan 1300-talet, då kyrka fanns här. Här låg Malmroten, platsen där socknens sjö- och myrmalm samlades in för transport till järnbruken. Sjöarna Hulingen och Versjön m fl hörde till Storebro bruks rätt att ta sjömalms för masugnen i Storebro, Vimmerby kommun, åtminstone sedan mitten av 1600-talet.

Vena kyrkby har bevarat sin karaktär av jordbruksby med Käreby och Främsteby som centrala områden. Flera vägar strålar samman i Vena och här har marknader hållits under långa tider.

Kyrkan är byggd på 1700-talet, liksom sockenstugan och prästgården. Den tidigaste kyrkan uppfördes troligen på 1100-talet på samma plats som dagens kyrka. Den är näst Linköpings domkyrka den största i stiftet.

I Vena hembygdspark vårdas det museala byggnadsarvet. Där uppförs även olika bygdespel och hålls musikdagar.

Befolkningen i Vena socken är 1 400 personer, i Vena tätort ca 500 personer. Mark för bebyggelse och förbiled finns reserverad.

Bevarande-miljöer

- Miljön kring prästgården och Kyrkan
- Käreby
- Främsteby

För dessa områden har utfärdats kulturhistoriska riktlinjer enligt 38 # byggnadsstadgan. I övrigt finns enstaka hus av kulturhistoriska intresse. Främsteby har upptagits under byar och gårdar.

Visböle

Visböle by är en unik bondby av medeltida radbytyp. Före 1700-talet levde man här i storfamilj. Näringslivets utveckling under 1700-talets början medförde en kraftig befolkningstillväxt. Ursprungsgårdens bytomt och åkrarna styckades radvis i den nya ägoindelningen. Den äldsta gården i byn är från början av 1700-talet. Byn ligger vackert i landskapet på en kulle med utsikt över dalgången med den ålderdomligt småskaliga åkerindelningen.

Dalsebo

Dalsebo by ligger i ett landskap med åkerformer och vägsystem som har likheter med det sena 1700-talets landskap. Byn, som skiftades 1771, ligger kvar på den gamla bytomten. Bebyggelsen är välbevarad och typisk för 1800-talets landsbygd. En väderkvarn från 1800-talet är numera museum.

Silverdalen

Historik

Namnet Silverdalen är från 1930-talet, tidigare "Lönneberga-Råsa hållplats". Samhället växte upp kring det år 1874 grundade pappersbruket och järnvägshållplatsen Råsa.

Silverdalen är ett brukssamhälle kring förädling av trä och papper.

På 1600-talet fanns vid det naturliga fallet i Silverån en mindre kvarn.

I början av 1800-talet fanns drygt tjugo pappersbruk i Kalmar län. Pappersmaskiner började införas på 1830-talet och till Silverdalen (då Hällefors bruk) kom en maskin, den andra i landet, från Lessebo på 1890-talet. Då hade redan 1874 uppförts sågverk med hyvleri, och maskiner installerats för tillverkning av slipmassa och sedan kartongpapp. På 1880-talet tillverkades påsar och kuvert, med bl a företag vid Haddarps kvarn som underleverantörer. Efter 1900 infördes ångkraft som komplement till vattenkraften och sedan elektricitet. På 1920-talet byggdes ny vattenledning från Lillån och ny damm för elkraftgenerering. På 1930-talet gjordes nya utbyggnader för vattenkraft, pannhus, ångturbiner och pappersmaskin.

På 1940-talet tillverkades i Silverdalen papperet till telefonkatalogen, till de Åkerlundska veckotidningarna och varuhuskatalogen Åhlén & Holm.

Under 1950-70-talen har ytterligare förbättringar genomförts av verksamheterna.

Bruket hjälpte på 1940-talet anställda att komma över mark, för 50-talet egnahem. Bruket har också ekonomiskt stött sjukförsäkring, idrottsanläggningar, samlingslokaler och företagshälsovård. I Silverdalen bildades tidigt nykterhetsrörelse (1882), musikkår (1894) och idrottsföreningar (1923). Skolan byggdes 1933.

Befolkningen i Lönneberga socken uppgår till ca 1 600 personer varav i Silverdalen ca 1 000 personer. Sysselsättningen är till övervägande del vid bruket. Till små delar inom tjänster, jord- och skogsbruk och byggnadsverksamhet.

Mark för ytterligare bebyggelse finns reserverad.

Bevarandemiljöer

Följande miljöer är av kulturhistoriskt värde:

- Bebyggelsen kring Bruksgatan och den s k Herrgården (1:7)
- Skolan med kringbyggnader och gymnastiksal (18:1)
- Silverdalens typhus kring Esmarchgatan-Parkvägen-Sandgatan
- Vissa delar av bruket.

Dessutom finns enstaka byggnader av kulturhistoriskt intresse exempelvis Trädgårdsgatan 1-3, Mejerigatan 12, Fagerdalsvägen 5 m fl.

Lönneberga

Historik

Lönneberga omnämns 1334, "dunge av lönntred" och "berg".

Från 1200-talet är Gunills kapell känt på Åkarps kulle i Lönneberga. Kyrkan byggdes 1341, återuppbyggdes på 1580-talet och brändes ner 1612 under Kalmarkriget och återuppbyggdes igen 1616. På 1690-talet renoverades den och revs slutligen 1870. Den nuvarande kyrkan blev färdig 1872. Flera frikyrkoförsamlingar finns i Lönneberga. Lönneberga är riksbekant genom Astrid Lindgrens "Emil i Lönneberga". I Lönneberga hembygdsparc vårdas det museala byggnadsarvet.

Bevarande-miljöer

Följande miljöer är av kulturhistoriskt värde:

- Bebyggelsemiljön i början av Smedjegatan
- Bebyggelsemiljön i korsningen Dalavägen/Marknadsvägen
- Silverhult f d prästgård, 1700-tal
- Saxmåla f d huvudbyggnad på säteri
- Sandstugan f d soldattorp
- Ålund, mindre mekanisk verkstad från ca 1900.

Haddarps kvarn

Vattensåg har länge drivits i Haddarps kvarn. Under slutet av 1800-talet startades bl a mekaniska verkstäder och oljemotorfabrik. Efter brand på 1920-talet byggdes nuvarande möbelfabrik.

4 Kulturhistoriska miljöer och objekt

Urvalsprinciper

Att välja ut ett mindre antal objekt har varit svårt, dels på grund av rikedomen på intressanta miljöer och objekt, dels på grund av bristen på utförligare inventeringar och dokumentation.

Genom att välja representativa miljöer och ibland enstaka objekt, har vi försökt spegla samhällets utveckling.

En sådan urvalsprocess blir något fragmentarisk och visar inte mångfalden av i synnerhet byar med välbevarad bebyggelse.

Det är värt att påpeka att urvalet påverkats av hur bebyggelsen är bevarad samt hur de enskilda fastighetsägarna månat om sitt kulturarv. I många fall har förändringarna varit omfattande. Särskilt märks detta när byns bebyggelse kompletterats eller när äldre byggnader ersatts. Ofta har även dekorativa detaljer i den gamla fasaden, särskilt kring fönster, dörrar och takfot, tagits bort. Detta gäller på såväl landsbygden som i tätorterna.

På många håll inom kommunen finns exempel på omfattande förvanskningar, exempelvis tidiga 1800-talsgårdar med mexitegelfasader och panorama fönster. Särskilt i de fall där vården av ekonomibyggnaderna är minutiös ger dessa gårdsbildningar närmast ett patetiskt intryck.

På andra håll i kommunen kan man finna verkligt stilfulla renoveringar där såväl fönster som fasadmaterial har ersatts av likvärdigt nytt material.

För det mesta är ekonomibyggnaderna mycket väl underhållna och bildar ofta grupperingar i anslutning till den tidigare bygatan eller byvägen.

Beklagligt nog finns många byggnader och miljöer med ett långtgående förfall. Gemensamt för dessa är läget långt från tätorterna. När möjlighet eller vilja till underhåll saknas, sker förfallet snabbt. Därför är behovet av dokumentation akut.

Vattenkraften har spelat en viktig roll för bygden. Tyvärr återstår ytterst få miljöer från den storhetstid i slutet av 1800-talet.

I Generalstabskartan från 1876 märks förekomsten av torp; förutom soldat- och husartorp en anmärkningsvärd riklighet av torp under jordbruksfastigheter och byar. Kartan visar torpens antal och lägen strax efter nödåren i slutet av 1860-talet och således strax före det att utvandringen tog fart.

Idag återstår i de flesta fall endast grundläggningar.

Den tidiga industrialiseringen har efterlämnat förhållandevis få spår i landskap och bebyggelse. Järnhanteringen krävde förutom myrmalm avsevärda mängder kol, grönsten och vattenkraft. Den infrastruktur som präglade denna hantering är idag ytterst fragmentarisk. Upplagsplatser och kolningsplatser är exempel från denna tidiga industriprocess. Teoretiskt skulle kapaciteten i Hagelsrums masugn kunna beräknas och arkivalier som exemplifierar produktionsvolymerna finns att tillgå på Jernkontoret. Därmed kan även förbrukningen av träkol och myrmalm uppskattas, varefter åtgången av timmer kan beräknas. En sådan utredning kan ge en uppfattning om befolkningens engagemang i järnhanteringen och det bosättningsmönster som en dylik processindustri kunde ge upphov till. Detta gäller naturligtvis inte enbart skogsbruket till förädlingen av malmen i Rosenfors bruksmiljö.

I kommunens nordöstra del förknippas kulturlandskapet ofta med omfattande ganska regelbundna och närmast systematiska odlingsrösesystem. Ibland är stenarna i dessa lagda så att de liknar små "torn". I ett mer öppet landskap avgränsas åkrarna från betesmarken av gärdsgårdar av slanor.

Inventeringar i kommunens södra och centrala delar visar vikten av att skydda Emådalen från omfattande exploateringar. I utredningen "Kulturhistoriska miljöer i Emådalen" utgiven av länsstyrelsen 1979 redovisas 10 delområden inom ett sammanhängande riksintresseområde.

Området utgörs av ett gammalt odlingslandskap med bl a slätterängar, ålderdomliga bymiljöer, torp och herrgårdsmiljöer och är gemensamt med Högsby och Mönsterås kommuner.

Förutom ovanstående områden i Emåns dalgång finns ytterligare områden av riksintresse för kulturminnesvården.

Då det inom kommunen finns en mångfald lämningar av olika art och från olika tid samt inte minst en levande landsbygd med imponerande bebyggelsemiljöer, ställs naturligt kravet på ett urval.

Kulturminnesvårdsprogrammet skall åskådliggöra ett antal representativa miljöer i Hultsfreds kommun. Dessa skall bevaras i sin nuvarande karaktär, men även stimulera kommuninvånarnas intresse för det kulturhistoriskt skyddsvärda.

De hus och bebyggelsemiljöer som vi idag har förmånen att studera och lyfta fram i ljuset i ett kulturminnesvårdsprogram kan förändras just när vi som minst anar det. Ett gulmålat hus i Visböle by är ingen kulturhistorisk katastrof eftersom målningen inte är beständig, men skulle onekligen störa och ta udden av helhetsintrycket.

I åtgärdsprogrammet omnämns bl a Björneström som består förutom av en alltmer förfallen kvarn- och såganläggning av ett samhälle med stora hus av imponerande sekelskifteskaraktär, flera väl värda en byggnadsminnesförklaring. Det är invånarnas möjlighet att finna sysselsättning för att kunna bo kvar eller bosätta sig i t ex Björneström som är ett av problemen när det gäller möjligheten att bevara kulturhistoriskt intressanta miljöer.

Liknande förhållanden eller förutsättningar gäller ett flertal miljöer i eller utanför vår sammanfattande förteckning av angelägna bevarandemiljöer och objekt.

Det urval som presenteras här kompletteras i kommunens översiktsplan med miljöer av riksintresse. Detta för att kunna erhålla ett komplett kommunalt planeringsinstrument.

Miljöer av riksintresse är:

Mossebo (K68)
Haddetorp - Rosenvik (K69)
Stora Aby - Tvetå - Tulunda (Mörlundasläppen) (K70)
Kantebo (K71)
Högeruda - Skinsälla - Ryd - Slättemossa (K72)
Klövåå (K73)
Ö Årena - Stensryd (K74)
Hagelsrum (K75)
Visböå - Främsteby - Vena (K76)
Krokarp (K77)

Idag är få objekt skyddade genom byggnadsminnesförklaring. En bedömning är att dessa kan behöva mångdubblas.

Fornlämningarna har endast berörts om de ligger inom områden av intresse för kulturminnesvården. När det gäller förhistoriska lämningar hänvisas till rapporten "Inventering av förhistoriska lösfynd i Hultsfreds kommun 1987-1990", av amanuens Hans Gurstad-Nilsson, Kalmar läns museum.

BYARNA, SÄTESGÅRDARNA OCH TORPEN I DET AGRARA KULTURLANDSKAPET

Byarna och gårdarna

Mot bakgrund av det stora antalet byar och gårdsmiljöer av kulturhistoriskt värde måste detta urval ses som en exempelsamling. Av gårdarna vill vi lyfta fram följande och samtidigt poängtera betydelsen av helheten som ofta tar sig uttryck i en bystruktur med gårdarna samlade kring bygatan. Eller gårdsmiljöer med boningshus och ekonomibyggnader som detaljer i ett mer eller mindre bevarat kulturlandskap med främst drag av 1700-talets odlingslandskap.

Följande urval syftar till att åskådliggöra detta:

- Björnhult
- Byrum, Tvetå
- Bäckefall
- Dalsebo
- Främsteby
- Fröreda
- Högruda
- Klövåå
- Kåreby
- Lindahult

- Misterhult
- Norrhult
- Ryd
- Triabo
- Visböle
- Åkebo södra del
- Sönerhult
- Östrahult

Sätesgårdarna

Säterierna var jordegendomar som var befriade från skatt och ägdes av adeln. För att erhålla skattefrihet krävdes en ståndsmässig bebyggelse på de jordegendomar som ofta erhållits som en belöning till adeln från staten.

Inom kommunens nuvarande gränser fanns under 1600-talet fyra sätesgårdar, Eksebo, Hagelsrum, Vederhult och Ryningsnäs.

Av dessa har än idag Vederhult och Ryningsnäs bestående kvalitéer. Ryningsnäs saknar emellertid idag sin sentida huvudbyggnad som revs i början av 1960-talet.

Under 1700-talet tillkommer gårdarna Kristineberg. Av dessa har den vid sjön Gnötteln förlorat sin ursprungliga karaktär i samband med omfattande ombyggnader i början av 1900-talet, när bl a huvudbyggnaden fick ett säteritak. Däremot är miljön och särskilt ekonomibyggnaderna kring Kristineberg vid Gårdvedaån i Tveta värd att noteras.

Torp och torpmiljöer

Inom kommunen har det funnits militära torp och torp under jordbruksfastigheter. Dessutom har det funnits andra stugor i riklig mängd.

För att exemplifiera detta hänvisas till 1876 års Generalstabskarta där såväl soldattorp (soldat-, husar- eller båtmanstorp) som torp under jordbruksfastigheter redovisats.

Idag är endast ett fåtal torp bevarade och av dessa har endast få bevarade drag av den torpmiljö som torpet utgjorde med sina små uthus, jordkällare och brukningsstycken.

Följande torp och torpmiljöer har valts ut:

- N Basebo
- Björnhult (i utkanten av byn)
- Blomsteräng vid Torsebo
- Fornebo (söder om Ryd)
- Grälbäcken (Vena socken)
- Hällinge (S Ekenäs)
- Klövdala (torp vid ån)
- Korpekullen (Målilla socken)
- Nylund
- Ö Torsebo

- N Tranemo.

Järnvägarna i Hultsfreds kommun

Landskapets former har styrt lokalisering av betydelse och industrier och därmed också järnvägens dragning och stationssamhällens placering. Kalmar län och Hultsfreds kommun har en rik provkarta på olika järnvägsanläggningar.

Planerna på en normalspårig sydostkustbana kom aldrig längre än till den vid sekelskiftet färdigbyggda Östra centralbanan, som inte nådde längre än till Hultsfred.

Järnvägarna i norra Kalmar län är för närvarande föremål för intressant och givande forskning. Från en undersökning "Samspelet mellan trafikapparatens utveckling och samhällsutveckling i en region" (Stig Svallhammar, Stockholms Universitet) är nedanstående uppgifter hämtade och avser perioden 1850-1985. Med trafikapparaten avses sjö-, väg-, järnvägs- och flygtrafiken.

Det enskilda järnvägsprojekt som bl a innefattade Norsholm- Västervik-Hultsfreds järnväg (NVHJ) tillkom mellan 1874-79 endast för att trygga brukens och de större tätorternas transporter. Dessa smalspårsbanor blev förlustföretag. Först omkring 1910-20 efter ekonomiska sammanslagningar skedde ett upprustningsarbete. Mot senare delen av 1920-talet ökade konkurrensen från landsvägstrafiken och NVHJ mötte den nya tiden genom att låta utvidga järnvägens trafikomland med buss- och lastbilstrafik i egen regi, eftersom höga anläggnings- och driftkostnader omöjliggjorde en utbyggnad av järnvägsnätet.

Samtliga enskilda järnvägar av allmänt intresse förstatligades 1939.

Kring det smalspåriga järnvägsnätet i Hultsfreds kommun återstår endast vissa miljöer och enskilda byggnader av kulturhistoriskt värde. På grund av det nedläggningshot som formulerades av statsmakterna redan år 1963 har såväl underhåll av spår som i synnerhet av fastigheterna kring smalspårsbanorna försumrats.

I nuläget kan vi endast lyfta fram några av de miljöer och objekt som finns bevarade. I samtliga fall kommer dessa att framstå som främmande inslag i bebyggelsen om och när den sista järnvägsrälsen rivits. Särskilt smalspårsbanan förbi Hjortöström är av högt kulturhistoriskt värde.

Smalspårsjärnvägen Västervik-Jenny-Växjö drivs för närvarande i privat regi av en ideell smalspårsförening, VHVJ.

Järnvägarnas öppningsår: Nässjö-Oskarshamn NOJ 1874, Hultsfred-Vimmerby OCJ (normalspår), Hultånäs-Virserum VÅHJ 1911, Virserum-Hultsfred VÅHJ 1922, Järnforsen-Målilla VJ 1906, Västervik-Hultsfred NVHJ 1879, (smalspår).

Följande objekt och stationsmiljöer bör bevaras för framtiden, och tanken bör väckas om en sammanflytning av en del av de enstaka objekt som bevarats.

- HULTSFREDS STATION med lokstall, ställverk och magasinsbyggnader
- TRIABO STATION med bebyggelsemiljön som uppkommit kring stationen
- HULTARP STATION med bebyggelsemiljön som uppkommit kring stationen

- MOSSTORP STATIONSOMRÅDE med främst mindre gul byggnad och magasin
- VIRSERUMS STATION

VATTEN- OCH VINDKRAFT OCH VERKSAMHETER KNUTNA TILL DESSA

Idag finns endast två väderkvarnar bevarade i kommunen;

- Väderkvarnen vid Dalsebo
- Väderkvarnen vid Klockartorp i Vena

Väderkvarnarna har troligen inte varit särskilt vanliga i kommunen, vilket däremot de vattendrivna kvarnarna varit. Den en gång täta förekomsten av vattendrivna kvarnar, sågverk och andra industrier med sin kraftförsörjning från vatten representeras idag endast av några få elektriska kvarnar och sågverk.

Kommunen har gjort en översikt över vattenkraften och dess eventuella framtid i kommunen. I denna sammanställning nämns att åtminstone vattenkraften utnyttjas för elkraftproduktion genom direktdrivning på ett 30-tal platser i kommunen. Bara kring Lönneberga med Haddarps kvarn som central punkt fanns i början av 1900-talet ett tiotal vattendrivna kvarnar eller sågar.

Byarna och de större gårdarna hade ofta egen gemensamhetskvarn och ibland såg. I spåren av den tidiga industrialismen växte samhället upp kring såg och snickerifabriker. Kvarnen fanns då ofta redan på plats eller tillkom som ett komplement till sågen.

Exempel på byakvarn, byasåg kan nämnas anläggningen vid Blaxhult

- BLAXHULTS KVARN med fungerande kvarn och såg
- HADDARPS KVARN med bebyggelsemiljön och bro och väg.

Av Strömserums kvarnanläggning återstår en förfallen timmerbyggnad och vissa drivdetaljer som kuggar m m.

Kring några viktigare vattendrag har mindre industrimiljöer uppstått:

- BJÖRNESTRÖM
- HULTARP
- HJORTÖSTRÖM

Större och mer bärkraftiga industrisatsningar har präglat eller bildat grunden för etableringen av större samhällen. Silverdalens pappersbruk är det främsta exemplet. Bebyggelsemiljöer av intresse finns också i själva samhället.

Ytterligare exempel är samhällena Järnforsen och Rosenfors, där industrianläggningar hastigt växt fram, där förutsättningarna fanns för större vattenkraftanläggningar.

Samhället Rosenfors kärna utgörs av bruket och den karaktäristiska miljön kring bruket.

- ROSENFORS BRUK, delar av industrianläggningen från 1916 och den äldre bebyggelsemiljön kring brukskontoret med magasinsbyggnader.

-
Ett äldre exempel på tidig processindustri är industrianläggningen Hagelsrum vid Silverån söder om Hulingen. Hagelsrum var sätesgård under 1600-talet och den idag kvarstående masugnen byggdes 1853 och den sista blåsningen ägde rum år 1877.

Under 1800-talet tillkom nya verksamhetsgrenar som såg, färgeri, m fl verksamheter.

- HAGELSRUM, miljön kring bruk och sätesgård med bostäder och ekonomibyggnader.

5 Bevarandemiljöer och objekt

Bland tidigare nämnda kulturhistoriska miljöer och objekt har utvalts 20, vilka tydligt representerar kommunens historia och verksamheter. De är indelade i fem grupper.

- 1 Jordbruksmiljöer
- 2 Industrimiljöer
- 3 Järnvägsmiljöer
- 4 Stadsmiljöer
- 5 Övriga miljöer

Indelningen är gjord av pedagogiska skäl. I verkligheten är objekt och miljöer sammanlänkade i bygdens samlade näringsliv och boende.

BEVARANDEMILJÖER FÖR VILKA ÅTGÄRDSPROGRAM UPPRÄTTATS

- 1 Visböle by, Vena**
- 2 Hultsfreds station**
- 3 Björneströms kvarn, Virserum**
- 4 Blaxhults kvarn, Vena**
- 5 Kvarteret Kopparslagaren, Hultsfred**
- 6 Målilla Kyrkby**
- 7 Torp Grälbäcken, Vena**
- 8 Torp Korpekullen, Målilla**
- 9 Haddarps kvarn, Lönneberga**
- 10 Hagelsrum och Rosenfors bruk, Målilla**
- 12 Triabo station, Virserum**
- 13 Hultsfreds slätt**
- 14 Bäckefall, Lönneberga**
- 15 Fröreda Storegård, Järeda**
- 16 Herrgården, Silverdalen**
- 17 Emådalen, Mörlunda-Tveta**
- 18 Hägelåkra by, Målilla**
- 19 Målilla Sanatorium**
- 20 Centrala Virserum**

ÅTGÄRDSPROGRAM

Objekt	Bef regleringar	Åtgärdsförslag	Ansvar
1. Visböle by Vena	R 11 i kommunöver sikt 1977	Dokumentation Information Skydd för lands skapsbilden Ev områdesbest	Länsstyrelse Kommunstyrelse Fastighetsägare Byggnadsnämnd
2. Hultsfreds station Hultsfred		Dokumentation Information Byggnadsminne	SJ Länsstyrelse
3. Björneströms kvarn Virserum		Dokumentation Information	Kommunstyrelse Hembygdsförening Fastighetsägare
4. Blaxhults kvarn Vena		Dokumentation Information Byggnadsminne	Kommunstyrelse Fastighetsägare
5. Kv Kopparlagaren Hultsfred		Vård av bebyggelse PBL 3:12	Fastighetsägare Byggnadsnämnd Kommunstyrelse
6. Målilla Kyrkby Målilla	38 § BS	Vård av bebyggelse Byggnadsminne PBL 3:12	Fastighetsägare Byggnadsnämnd Kommunstyrelse
7. Torp Grälbäcken Vena		Dokumentation Vård av bebyggelse	Fastighetsägare
8. Torp Korpekullen Målilla		Dokumentation Vård av bebyggelse	Fastighetsägare
9. Haddarps kvarn Lönneberga		Dokumentation Information	Kommunstyrelse Fastighetsägare
10. Hagelsrum och Rosenfors bruk Målilla	Hagelsrum är forn- lämningsområde Fornl nr 20 RAÄ	Dokumentation Information Skydd för land- skapsbilden	Länsstyrelse Kommunstyrelse Fastighetsägare
11. Virserums station Virserum		Dokumentation Information Byggnadsminne	Fastighetsägare Länsstyrelse
12. Triabo station Virserum		Dokumentation Information	Fastighetsägare
13. Hultsfreds slätt		Dokumentation	Fastighetsägare

Hultsfred		Information PBL 3:12	Kommunstyrelse Byggnadsnämnd
14. Bäckefall Lönneberga		Dokumentation Information Byggnadsminne	Kommunstyrelse Fastighetsägare
15. Fröreda Storegårds omgivningar Järeda	Byggnadsminne R 17 i kommunöver- sikt 1977	Dokumentation av kulturlandskapet Skydd för land- skapsbilden	Fastighetsägare Länsstyrelse Kommunstyrelse
16. Herrgården Silverdalen		Dokumentation Information Ev områdesbest	Kommunstyrelse Fastighetsägare Byggnadsnämnd
17. Emådalen Mörlunda/Tveta		Dokumentation Information Skydd för land- skapsbilden	Länsstyrelse Kommunstyrelse
18. Hägelåkra by Målilla		Dokumentation Information Områdesbest Byggnadsvård	Kommunstyrelse Fastighetsägare Byggnadsnämnd
19. Målilla sanatorium Målilla	38 § BS	Dokumentation Information PBL 3:12	Länsstyrelse Kommunstyrelse Fastighetsägare
20. Centrala Virserum		Dokumentation Information PBL 3:12	Kommunstyrelse Fastighetsägare Byggnadsnämnd

1 Visböle by och åkrar, Vena

Visböle by som är ett fint och välbevarat exempel på en radby av delvis medeltida karaktär består idag av sex gårdar. Gårdarna har kontinuerligt ersatts av nya byggnader med för sin tid typiska byggnadsdetaljer. Idag är åtminstone en av gårdarna från 1700-talet.

Det är bland annat den täta och intakta gårdsstrukturen förstärkt med ekonomibyggnader av olika funktion och storlek placerad på ömse sidor om bygatan som idag ger byn ett starkt ålderdomligt intryck.

Visböle storskiftades år 1792 och det är från denna tid som odlingsmarken än idag har bevarats med sin föråldrade indelning av inägomarken. Skyddet skall således i hög grad innefatta såväl byn som odlingslandskapet. Det husartorp som en gång hörde till byn finns idag i Hultsfreds Hembygdsparck.

2 Hultsfreds station

Nässjö-Oskarshamns järnvägs AB bildades år 1869. Samma år påbörjades arbetena med järnvägen. Invigningen skedde år 1874. Samma år byggdes en stationsbyggnad, vilken numera har reveterats och använts som personalutrymme för SJ:s anställda banarbetare.

Det gamla stationshuset ersattes år 1902 med ett nytt, som fortfarande är i bruk. Detta är uppfört i sten och tegel. Järnvägens fastigheter kompletterades år 1906 med ett lokstall i rött tegel.

Stationshuset har vissa likheter med andra stationsbyggnader som uppfördes i Sverige under samma tid, till exempel de i Berga, Hallstahammar och Surahammar.

År 1946 förstatligades järnvägen Nässjö-Oskarshamn, varvid även Hultsfreds station överfördes till SJ.

3 Björneströms kvarn, Virserum

Björneströms samhälle har växt upp kring en vattendriven kvarn och såg, och man kan påstå att sekelskiftesbebyggelsen återspeglar det faktum att det var här som Virserumsbygdens möbelindustri växte fram under den senare delen av 1800-talet.

Samhället ligger i kommunens västra del söder om Virserum vid Björnån som rinner från Björnsjön mot Hjortesjön. Mellan denna och Virserumssjön ligger Hjortöström på ett smalt näs där järnvägen passerar. Av denna anläggning finns inte särskilt mycket bevarat, med undantag för några fina bostadshus och en slingrande järnväg.

I Björneström fanns även andra verksamheter, exempelvis färgerier.

Sekelskiftesmiljön som den främst återspeglas i stora bostadshus med utpräglad snickarglädje bör föranleda en omedelbar dokumentation. Av kvarnanläggningen finns endast vissa delar bevarad. Även denna bör omgående dokumenteras avseende utveckling, teknik etc. I kvarndammen står bildhuggaren Teodor Carlssons skulptur "Näcken".

4 Blaxhults kvarn, Vena

Blaxhults kvarn fungerar än idag som såg, men framför allt kvarn. Den är emellertid elektrifierad.

Kvarnen ligger söder om Blaxhult invid Rosebäck som rinner från Ålsjön till sjön Ver.

Kvarndammen är restaurerad men de anläggningar som hörde ihop med vattenkraften har idag förfallit. Av trätrummorna som vattnet leddes ner i finns idag endast järnbanden kvar.

Det som särskilt bör uppmärksammas är mjölkvarnen med fungerande remdriftsanläggning. Denna bör omgående dokumenteras avseende maskinutrustning och funktion.

5 Kv kopparslagaren m m i Hultsfred

Området består av tre kvarter längs Storgatan, den forna landsvägen i centrala Hultsfred. Bebyggelsen utgörs av stora en-, två- och trevåningsbostadshus från tidigt 1900-tal. Husraden utgör en arkitektonisk helhet med byggnader mitt på tomten. Monumentala källare i granit och fristående uthus i trä är ytterligare kvaliteter väl värda att vårda.

Kv Kopparslagaren utgör den mest sammanhållna delen med större bostadshus mot Storgatan och ett gytter av uthus och mindre bostadshus på gårdarna. Uthusens antal och placering ger intryck av verklig gårdsmiljö.

6 Målilla kyrkby

Området består av välbevarad bebyggelse kring kyrkan med bl a gamla poststationen, gamla skolan, sockenstugan, fattigstugan och tingshuset från 1790-talet. Byggnaderna ligger efter landsvägen till Vetlanda.

Det är bygdens framväxt med sina successiva överlagringar i olika tidsskeden som bör ge grundsynen vid bedömningen av eventuella nytillskott i byggnader och miljö.

För Målilla kyrkby är det fråga om bevarandet av bygden som en helhet mer än att göra ett eliturval. Den kulturhistoriska synen bör även hävdas när det gäller vidmakthållande och nyordnande av närmiljön.

7 Torp Grälbäcken, Vena

Det ursprungliga torpet byggdes runt år 1700. Utseendet på torpet var mycket likt det nuvarande. I början på 1900-talet ansågs 1700-talstorpet så nedgånget att en nybyggnad ansågs oundviklig. Det nya torpet, byggt år 1916, uppfördes av i huvudsak rivningsvirke från det gamla torpet. En ny ladugård hade redan byggts året innan. Ett uthus byggdes på 1960-talet. Huset har träfasader målade med Falu rödfärg, vitmålade spröjsade fönster, vita knutar samt tegeltak. Torpet är bebott men ej elektrifierat.

Grälbäcken byggdes som dagverkstorp under den kyrkliga församlingen och ägs idag av stiftet.

8 Torp Korpekullen, Målilla

Torpet Korpekullen var ett av flera torp under Hagelsrums gård.

Det är uppfört i slutet av 1800-talet på ett tidstypiskt sätt. Bostadshuset innehåller tambur, storstuga, kammare och kök. En stege leder till vinden som har ett rum.

Torpet är rödfärgat och har vita trädetaljer såsom fönster, knutar och vindskivor.

Ett uthus med vedförråd och utedass finns. Vattenkällan ligger ca 200 meter bort vid en mindre jaktstuga. Torpets ladugård innehöll ungdjur som hörde till Hagelsrums gård. Torpet är för tillfället obebott.

9 Haddarps kvarn, Lönneberga

Haddarps kvarn ligger invid Lillån som mynnar i Silverån.

I området har en gång ett stort antal vattendrivna kvarnar och sågar funnits. Ett såghus finns kvar ett par hundra meter nedströms kvarnen.

Bredvid den nuvarande vägen som passerar över kvarndammen går den gamla på en mycket fin stenalvsbro.

Det är den enhetliga bebyggelsemiljön som gör Haddarps kvarn till en kulturhistorisk begivenhet av stort värde.

10 Hagelsrum med kringmiljöer, Rosenfors Bruk, Målilla

Brånhorvan-Järnudda-Hulingen-Silverån-Hagelsrum-Rosenfors omfattar ett område med flera epokers järnhantering och tillverkning. Brånhorvan för utvinning av grönsten till angränsande masugnsprocessen, angränsande skogar för ved- och träkolsutvinning och Hulingen som råvaruresurs för sjömalm. Silverån som transportled till Hagelsrum, masugnen i Hagelsrum från 1772, som med vattenkraft och träkol m m producerade järn och slutligen Rosenfors som producent av varor. Rosenfors bruk är i full drift än idag.

Järnbruksmiljön med Hagelsrum som en central punkt kräver en ingående analys och dokumentation av utvecklingen från en tidig bärkraftig processindustri till ekonomiskt olönsam industriverksamhet och till slut nedläggning och inköp av råvaror från annat håll för verksamheten i Rosenfors.

Den tidiga järnhanteringen i trakten är även den en angelägenhet av stor betydelse.

Bruksmiljön i Rosenfors med brukskontor, imponerande magasin och fabriksbyggnaden ursprungligen från 1916 bör omgående dokumenteras. Nyligen revs en smedja i tegel som var utformad i samma stil som huvudbyggnaden.

Det skulle vara av stort intresse om miljön och processindustrin kunde dokumenteras och beskrivas kronologiskt på ett sådant sätt att t ex även grönstensbrytningen i Brånhorvan belystes.

11 Virserums station

Stationen byggdes av "Åseda-Virserum Jernväg" år 1920, förmodligen med avsikt att ge den fortsatta järnvägen mot Hultsfred, som öppnades år 1922, en bättre betjäning.

Stationshuset är uppfört med en bottenvåning innehållande väntsal, expedition och resgodsrums samt en fullt inredd vindsvåning med bostad för stinsen. Smärre ombyggnader har gjorts 1944 och 1950.

Huset är uppfört i trä med liggande panel och är efter ommålning rött med vitmålade detaljer. Det är mycket tidstypiskt. Godsmagasinet ligger avskilt från stationshuset.

12 Triabo station

Stationshuset är uppfört av "Wexiö-Klafvrestrom-Wexiö" jernväg efter typritning för mindre station, det vill säga mindre än Virserums station i detta fall, vilket särskilt angivits på ritningarna.

Inom kommunen är Hultarps station byggd efter samma ritning.

Stationshuset är uppfört i en våning och oinredd vind. Den innehåller väntsal, expedition och resgodsrums samt en lägenhet om två rum och kök för stationspersonal.

Huset är rödfärgat med vita knutar och används som bostadshus och verkstad idag.

13 Militärmiljö Hultsfreds slätt

Området består av det gamla byggnadsområdet för det historiska Kalmar regemente, som åren 1696-1918 var förlagt hit. Regementet hade betydelse för orten Hultsfreds utveckling, omlandets näring och svensk militärpolitik. Idag återstår bara några byggnader från regementsepokens samt resterna av den s k Karl XI:s skans.

Vaktmästarbostaden köptes av Hultsfreds Hembygdsförening 1925 och flyttades till Folkparken, där den blev expedition och kaffestuga.

14 Författarmiljö Bäckefall, Lönneberga

Albert Engström, en av de största kulturpersonligheterna i svensk historia, föddes 1869 i Bäckefall i Lönneberga. Han är sedd som en stor svensk författare och en av de främsta humoristiska karikatyrtecknarna. Han var professor i teckning och medlem i Konstakademien samt ledamot i Svenska Akademin på stol nummer aderton. En unik kombination i svenskt kulturliv. Han dog 1940.

Gården, hans barndomshem, ligger i en värdefull jordbruksmiljö 1 km från Lönneberga kyrka.

15 Fröreda storegårdsmiljö, Järeda

Området ligger i det öppna odlingslandskapet på sluttningen ner mot Emån och vid den gamla landsvägen. Byn består av flera stora välbevarade gårdar med uthus. Ett soldattorp finns också. Miljön som helhet är vacker och välvårdad. Storegården är byggnadsminne.

I början av 1900-talet fanns 11 bostadshus och ca 40 ekonomibyggnader. Idag finns bara fyra tvåvånings enkelstugor sammanbyggda två och två, samt två loftbodas. Det är denna bebyggelsegrupp som byggnadsminnesförklarats.

Fröreda by förstördes efter brand 1683, byggdes upp och storskiftades redan år 1743.

16 Herrgården, Silverdalen

Direktör Fredrik Esmarch kom till Silverdalen 1907 efter att tidigare har verkat som fabrikschef vid ett ryskt pappersbruk. Han utsågs till verkställande direktör vid Hällefors Pappersbruk, som anlagts år 1874 av J O Nyströmer. I mars 1908 utnyttjade Fredrik Esmarch den optionsrätt han erhållit av Stockholms Diskontobank att inom viss tid överta aktiestocken.

Herrgården uppfördes med början 1908 och hade då träfasader. År 1930 fick herrgården sin nuvarande utformning, då reparationer och en större tillbyggnad utfördes.

Trädgården anlades med hjälp av den kände trädgårdsarkitekten Abelin, som bland annat anlagt Norrvikens trädgårdar vid Båstad.

Herrgården på 600 m² boyta innehåller 15 rum, varav 8 sovrum. Den används idag för representation, kurser och fester.

Fredrik Esmarch avled 1946 och hans änka Anna Esmarch bodde kvar i fastigheten till sin död 1961. Arvingarna hade kvar fastigheten till dess att AB Brusafors-Hällefors hösten 1970 såldes till Mo och Domsjö AB (MoDo).

17 Emådalen, jordbruksområdet Mörlunda-Tveta

Emåns dalgång har tidigt bebotts och uppskattats för sin lättbrukade och bördiga jord. Tillgången på betesmark ned mot ån har varit av yttersta betydelse.

Dalgången blev antagligen brukad redan under stenåldern och blev tidigt en betydande jordbruksbygd i regionen.

Det geografiskt och kulturhistoriskt sammanhängande området karakteriseras idag av ett till stora delar intakt jordbruksområde med i betydande drag bevarade gårds- och bystrukturer från 1700-tal eller tidigare. Det är också här som kommunens fåtaliga större gravfält från järnåldern finns bevarade.

Emån som farled kompletterad med ett äldre vägsystem mellan kust och inland och mellan gårdarna och byarna längs dalgångens sidor förstärker områdets kulturhistoriska kvaliteter.

Den vanligaste bytypen är den s k radbyn med ursprung i den under medeltid solskiftade byn. Trots senare tiders förändringar, exempelvis genom ett mycket sent genomfört lagaskifte, är radbystrukturen fortfarande tydlig och bevarad.

Sammantaget representerar således området kring Mörlunda-Tveta en sammanhängande miljö, med gravar från förhistorisk tid, medeltida kyrkor, byar och imponerande gårdar som Ryningsnäs och Kristineberg.

Vår avgränsning motsvarar i stort det centrala område som också i andra sammanhang bedömts vara av stort intresse för kulturminnesvården.

18 Hägelåkra by, Målilla

Hägelåkra by är en till vissa delar välbevarad, dubbel radby med gårdar på ömse sidor om bygatan, Hägelåkravägen. Byn är belägen strax väster om Målilla stationssamhälle och strax norr om Målilla centrum.

Byn omges av ett öppet kuperat odlingslandskap med vidtagande skog i norr.

Ett par mangårdsbyggnader är exteriört intakta. Det så kallade "Riksdagsmannahuset" rustades upp år 1980. Underhållet på ekonomibygnaderna är skiftande. Viss upprustning måste ske omgående för att radbyns kvalitet skall bli bevarad för framtiden. Byn eldhärjades svårt våren 1989, men har trots detta kvar sin karaktär.

19 Målilla sanatorium

Sanatoriebyggnad från 1920-tal i parkmiljö. Byggnaden är arkitektoniskt monumental och osannolik i sin placering i utkanten av den lilla orten.

Området har i allt väsentligt kvar sin ursprungliga karaktär med byggnader för olika funktioner, som vård, ekonomibygnader och personalbostäder, utspridda längs slingrande vägar i sjukhusparken.

Den är ett av länets få exemplar på denna typ av vårdanstalter från seklets början. Miljön representerar en form av omsorg och värde som hälsovården vid denna tid tillmättes.

Sanatoriet används numera för långtidsvård. Vissa tidigare personalbostäder har sålts till privatpersoner.

20 Centrala Virserum

Virserum är en mycket gammal boplats med i centrala delen anor sedan stenåldern. Kyrka byggdes troligen redan på 1100-talet. Sjöläget, den kuperade terrängen, vattenfallen och den medeltidsaktiga stadsplanen samt den välvårdade bebyggelsen gör den centrala orten till ett kulturhistoriskt intressant område. Ortens självständighet har också medfört ett rikt och varierat leverne för invånarna. Att svensk möbeltillverkning har sina anor härifrån understryker ytterligare den centrala ortens kulturhistoriska värde.

Ett urval böcker och skrifter

1. Översiktsplan över Hultsfreds kommun, 1991
2. Ett läns utveckling, Länsstyrelsen Kalmar län, 1985
3. Kulturhistoriska miljöer i Emådalen, Länsstyrelsen i Kalmar län, Kalmar läns museum, 1979
4. Broar i Kalmar län, Länsstyrelsen i Kalmar län, Kalmar läns museum, Statens Vägverk, 1984
5. Inventering av förhistoriska lösfynd i Hultsfreds kommun 1987-1990, rapport av Hans Gurstad Nilsson, Kalmar läns museum, 1990
6. Brukssamhälle i förvandling, arbete och liv i Rosenfors 1802-1980, Hultsfreds kulturnämnd, ABF Hultsfred-Vimmerby, 1981
7. Virserums möbelindustri, examensarbete vid Lunds universitet 1946, Virserums hembygdsförening och Hultsfreds kulturnämnd, 1981
8. Ryningsnäs gods, torparnas och statarnas historia, Hultsfreds kulturnämnd, ABF Hultsfred-Vimmerby, 1983
9. Virserums socken, 1947 och 1971, Erik Bringfors, Virserums hembygdsförening och Hultsfreds kulturnämnd, 1983
10. Basebo skolrote 1847-1955, Gösta Larsson, Hultsfreds kulturnämnd, 1983
11. Kungl Kalmar regemente på Hultsfreds slätt 1685-1918, Rune Frode, 1984
12. .... men ändå inte Småland, Sten Nord och Peter Hultsberg, Hultsfreds kulturnämnd, 1984
13. Torp och backstugor i Hultsfredstrakten, Rune Frode, 1987
14. Järnforsen i ord och bild, Hultsfreds kulturnämnd och ABF Hultsfred-Vimmerby, 1987
15. Dalsebo by, Vena socken i ord och bild, Hultsfreds kulturnämnd, Dalsebo Bybok-kommitté, 1987
16. Hagelsrums masugnar 1748-1877, Sven-Gunnar Sporback, 2003